

УКРАЇНСЬКЕ ВИШИВАННЯ НА СЛОБОЖАНЩИНІ XIX–XX ст.

Валентина СУШКО

Вивчення слобідсько-української вишивки є актуальним завданням української етнології та етнографічного музейництва, адже в дослідженнях, присвячених цьому питанню, слобожанську вишивку зазвичай приєднували до полтавської [10; 13] або й зовсім не розглядали. Винятком є роботи 1920–1930-х років, що ґрунтуються на матеріалах Музею Слобідської України ім. Г. Сковороди [3; 15]. У роботі ми використовуємо як праці провідних фахівців, так і опубліковані й неопубліковані матеріали з музеїв краю, а також результати власних польових досліджень.

Комплекс українських вишиванок Слобожанщини складається з предметів декоративно-утилітарного вжитку:

- 1) рушників різного призначення;
  - 2) скатертин;
  - 3) серветок;
  - 4) підзорів;
  - 5) наволочок на подушки;
  - 6) фіранок на вікна, двері та ліжка;
  - 7) гардин;
- а також предметів одягу:
- 1) сорочок (чоловічих і жіночих);
  - 2) білизни;
  - 3) фартухів;
  - 4) хусточок;
  - 5) предметів верхнього одягу (жіночі керсетки, юпки та інші види весняно-осіннього одягу, кожухи).

Розглянемо комплекс виробів, вишитих на тканинах.

Для вишивання використовували доморобні (відбілені та фарбовані природними барвниками) та куповані кольорові нитки: шовкові та вовняні — XVII–XVIII ст.; бавовняні — з XIX ст. Використовували і металеві нитки (срібні та золотні): нам відомі історичні свідчення з XVII–XVIII ст. про використання таких ниток у козацькому, селянському та міщанському побуті, такими нитками оздоб-

лені церковні тканини (підризники, предмети церковного одягу та культові речі) [24, табл. XVIII–XXXI].

Народні вишиванки на полотні, що зберігаються у фондах музеїв регіону, належать до XVIII–XX ст., головним чином — до XIX — середини XX ст. Це дає змогу беззаперечно твердити, що до кінця XIX ст. в основному вишивали на білому полотні білими лляними або конопляними нитками, могли використовувати і невідбілені конопляні. Основними техніками були ажурні — «вирізування», «зерновий вивід», «виколювання», «солов'їні вічка»; рахункові — переважно «лиштва»; мережкові техніки, наприклад, «ляхівка». Серед останніх особливою популярністю користувалася техніка, звана на Харківщині «мережкою з настилом по видьоргу». Вишиті мотиви були геометричні, рідше — рослинно-геометризовані.

Наприкінці XVIII–XIX ст. для прикрашання рушників, скатертин, серветок та хусточок починають застосовувати бавовняні нитки червоного, рідше — червоного і синього кольорів. Основною технікою для цих виробів стає «рушниковий шов», трохи згодом — «ланцюжок».

Основним мотивом для вишиванок, виконаних рушниковим швом, стає мотив «квітучої гілки», який, на думку сучасних дослідників народного мистецтва К. Кислякова та О. Нестеркової, переноситься з «монастирської вишивки» і за деякої невмілості вишивальниці та нерозуміння нею композиційної побудови образу при перенесенні втрачає чіткість та єдність композиції [8; 12]. Близьким до мотиву гілки є мотив «орла» (птаха) та мотив «древа життя», який вишивався здебільшого «в тамбур» [26].

З кінця XIX ст. основним стилем вишивки стає «брокярівський» [5]: технікою для оздоблення стає «хрестик» та його модифікації, а

вишивальними нитками — куповані бавовняні нитки, фарбовані аніліновими барвниками, — «заполоч» червоного та чорного кольорів. З другої половини 1920-х років застосовуються й нитки жовтого кольору. На Сумщині нерідко сорочки вишивали нитками синього та зелено-го кольорів (ХІМ ТК-257). Подібні вишивки могли поєднуватися з мережками.

З 1950-х років у народній побут увіходить вишивання нитками «муліне», «ірис» у техніці «косий хрестик», що стає найуживанішим в регіоні, а подеколи помилково вважається чи не єдиним та «найтрадиційнішим» (рідше — «болгарський хрестик»), так і різноманітними гладьовими техніками (найуживанішими є «полтавська» та «володимирська» гладь).

З кінця ХХ ст. вишивальниці-аматорки застосовують акрилові нитки яскравих кольорів для різноманітних вишивок у згаданих хрестикових та художніх гладьових техніках, як наприклад, вишивальниця В. Кравченко з українського села Максимівка Шебекінського району Белгородської області Росії.

Паралельно з народною розвивалася і так звана «панська вишивка» («філейна робота») на тонких лляних тканинах, виконувана білими лляними нитками з незначним введенням кольорових. У такий спосіб вишивали рушники та жіночу білизну для вищих верств населення у ХІХ — першій половині ХХ ст. Основними були ажурні техніки «решилє», «бродері» та ін., а також мережки та гладь [1; 26].

Велику групу вишиванок Слобожанщини складають рушники, які умовно, за призначенням, визначеним під час виготовлення, розподіляємо на такі групи: обрядові (для виконання родинних обрядів), для прикрашання інтер'єру та побутових потреб. У ХІХ ст. терміном «рушник» («нерозрізаний рушник») позначалося взагалі нове полотно, зняте з ткацького верстата [1]. Предметом, придатним для вжитку, «нерозрізані рушники» ставали не після розрізання, а після оздоблення вишивкою.

Серед обрядових рушників найменше вичені рушники, використовувані у родильній

обрядовості. Наші іформатори свідчать, що у середині ХХ ст. крижмом слугував відріз білого полотна. Очевидно, такий рушник розшивали, і у давніші часи — технікою «білим по білому».

Найбільший комплекс складають рушники, що використовували у весільній обрядовості від передвесільних обрядів до «перезви». Навіть перший із шлюбних обрядів отримав свою назву від рушників, якими перев'язували руки молодих, — «заручини». До весілля наречена та її родина готували «скриню», до якої у «хазяйської дочки» входило щонайменше 12 рушників, близько півтора десятка сорочок, «підзорники», серветки, попони, рядна або й килими; «дівоча справа» — повний асортимент літнього та зимового вбрання, до якого міг входити навіть якийсь із видів кожухів (кожушанка чи кожух).

Очевидно, що до кінця ХІХ ст. основною технікою оздоблення рушників була «білим по білому». З 1890-х років майже всі їх види за призначенням (крім поховальних) оздоблювали й мережками. У деяких випадках замість мережки чорними нитками технікою «хрестик» виконували імітацію мережки з настилом.

Уже в описах слов'янських похорон ІХ–Х ст. привертає увагу широке застосування рушників та тканих атрибутів, однак там немає ніяких відомостей про особливості виготовлення та прикрашання поминальних рушників. Спираючись на дані наших польових досліджень та непрямі свідчення, ми вважаємо, що формування масиву поховальної атрибутики відбувалося двома шляхами:

- весільні рушники, які згодом залишали у складі «смертної справи» і використовували на похороні;
- рушники, виготовлені спеціально для «смертної справи».

Можна припустити також, що комплектування «вузлика» («смертної справи») відбувалося одночасно цими двома шляхами.

Мотив для вишивки поховальних рушників, що вішали на хрест [11; 179] та ін., з'являється з 1890-х років: зображення хреста, нерідко пе-

ревитого квітучою або всохлою гілкою; ворона; калинового грона та ін. (ХІМ ТК –5244). Досить часто до вишивки брокарівського стилю вводили текстову вишивку. Для мотивів похоронних рушників це були слова останнього куплету популярної наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. пісні: «Под крестом — моя могила, на кресте — моя любов».

У сучасній поховальній обрядовості використовують доморобні рушники, виконані на білій фабричній тканині полотняного переплетення, оздоблені кольоровою вишивкою «хрестиком» або художніми техніками («полтавська гладь»). Мотиви вишивки можуть зовсім не мати ніяких прикмет призначення виробу, або лише доповнюватися поховальними мотивами (хрести, могили, похилі дерева, схилені ангели, текстові вишивки вищезгаданого змісту тощо).

Великий масив складають рушники, призначені для декорування інтер'єру. У ХХ ст. змінюються мотиви оздоблення цих виробів, частково виходять з ужитку рушники, якими прикрашали ікони («божники», «набожники»), весільними рушниками прикрашають фотографії, змінюється техніка виконання цих рушників, однак вони продовжують бути найуживанішим видом рушників.

У деяких українських селах Слобожанщини, очевидно, під впливом сусіднього російського населення, використовували «настільники» — скатертини із двох полотнищ, з'єднаних за допомогою змережування або вставки доморобного чи купованого мережива. Такі скатертини прикрашали вишивкою здебільшого лише по вужчому зовнішньому краю або з двох сторін [25; 135].

У другій половині ХХ ст. «святий кут» замість рушника прикрашає «вугольник», який складається з одного горизонтального вишитого полотнища та двох окремих полотнищ, вишитих та оздоблених доморобним мереживом на кінцях. На півночі Харківської області (колишній Липецький район) вугольник часто плетений з ниток або пошитий із прозорої купованої тканини.

Окремим видом рушників, відомим лише на Луганщині, є діжки — рушники для прикривання пікної діжі (ЛОКМ КП-52733, ТК 1734) [4; 7].

З другої чверті ХХ ст., коли в народний побут входять нові види меблів, для їхнього оздоблення з'являються нові полотняні вироби:

- підзори (підзорники) — смуги тканини, оздоблені вишивкою, якою прикрашали ліжка;
- «шторочки» — фіранки для прикрашання бічних спинок ліжок;
- серветки для прикрашання спинки м'якого дивана та столу поверх скатертини;
- декоративні наволочки для подушок, на яких не спали, які мали бути додатковим декоративним елементом житла;
- фіранки на вікна, гардини на кімнатні двері.

Усі ці тканини були вишиті зазвичай у єдиній кольоровій гамі і складали декілька комплектів, які міняли впродовж року.

Предмети одягу, в яких використовували вишивку, — це сорочки, фартухи, верхній одяг, частково — жіночі головні убори.

Від ХVІІ до середини ХХ ст. сорочки вишивали білим по білому. До вишивки в техніці «лиштва» додавали мережку, що в поєднанні з вишивкою створювало дуже витончений та елегантний виріб. У жіночих сорочках вишивали і мережили рукава, уставки і обов'язково — подоли, бо їх було видно з-під поясного одягу. Мережані, а не вишиті подоли — характерна особливість жіночих сорочок Слобожанщини [1]. У чоловічих сорочках оздоблювали вишивкою чохла, рукава (по лінії уставок), комір та пазуху. На жаль, на відміну від верхнього одягу, що цінувався значно вище, ми майже не маємо старовинних описів сорочок, які не включалися до реєстрів майна (напр., у реєстрі секвестрованого у ХVІІІ ст. майна харківських та сумських полковників сорочки не згадані зовсім) [22]. Ті колекції, з якими може працювати дослідник, належать до ХІХ–ХХ ст.

Дослідниця української культури початку ХХ ст. В. Білецька зазначала, що у ХVІІІ–

XIX ст. українські дівчата мали у скринях сорочки з «пишними, різними шовками шитими, рукавами» і лише громадянська війна змусила обмежитися лише тканинами домашнього виготовлення [3; 46–48]. Вона називає спосіб пришивання рукава до уставки за допомогою «пухликів» новим, характерним лише для східної Полтавщини [3; 53]. Колекція Харківського історичного музею дає змогу твердити про загальну розповсюдженість цієї техніки по всій Харківщині.

Наприкінці XIX ст. — у першій половині XX ст. стає розповсюдженою чоловіча сорочка «з маніжкою», в якій пазуху та стоячий комір сорочки вишивали, або до розрізу пазухи пришивали «маніжку» — вишитий полотняний прямокутник (ХІМ ТК — 3356).

До кінця XIX ст. основним типом вишивки сорочок була, як і в декоративних тканинах, «білим по білому». Могли використовувати невідбілені нитки, що створювало додатковий світлотіньовий ефект. З останньої чверті XIX ст. до середини XX ст. в основному для вишивання використовують заповоч [16–21], згодом — муліне. Саме вишивка чорною та червоною заповоччю вважається традиційною для Слобожанщини та Харківщини, як тиражується деякими дослідниками, хоча вишивку «білим по білому» використовували впродовж XX ст., іноді разом із червоно-чорною (для обрядових сорочок застосовували «білим по білому», для святкових молодіжних — «з рукавами, ніби у кров умоченими»).

Основними техніками для світлотіньової вишивки були ажурні «вирізування», «виколовання», «солов'їні вічка», «зерновий вивід»; рахункові — «лиштва», «занизування». Зазвичай, техніки використовували у комплексі.

Фартухи були декоративно-атропейною деталлю жіночого костюма, і оздоблювали їх таким чином, щоб створити єдиний гармонійний комплекс із рукавами сорочки. Їх виготовляли або із бавовняного полотна — і тоді найчастіше вишивали в техніці «хрестик» червоними та чорними нитками (ХІМ ТК–222); або із вовняних тканин (запаска до плахти) — і

вишивали вовняними кольоровими нитками в рахункових техніках.

Верхній жіночий одяг (керсетки, юпки) оздоблювали вишивкою досить рідко, виконуючи в техніці «гладь» квіткові композиції (квіткові вазони) вовняними кольоровими нитками. Нерідко майстриня розшивала в єдиному стилі і керсетку, і юпку.

Головні убори на Слобожанщині вишивали досить рідко, у такому ж стилі, який панував на той час (ХІМ ТК — 794, ХІМ ТК — 790, ХІМ ТК — 793; ХІМ ТК — 4484).

Основою слобожанського українського народного мистецтва були традиції переселенців. Розвиток цих традицій та формування єдиного слобідсько-українського комплексу відбувалися під впливом церковного мистецтва та міської моди, яка з кінця XIX ст. стає чи не найголовнішим чинником. З 1890-х років основним стилем вишивання стає «брокарівський», в якому починають виготовляти і нові види вишитих виробів, і який нині нерідко сприймається як автентичний.

1. Астахова О., Крупа Т., Сушко В. Свята та побут Слобожанщини. — Х., 2004.
2. Башкина В. Народный женский костюм конца XIX — начала XX ст. (из этнографической коллекции Луганского областного краеведческого музея). — Луганск, 1993.
3. Білецька В. Українські сорочки, їх типи, еволюція й орнаментация // Матеріали до етнології й антропології / Етнографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Збірник праць, присвячений пам'яті В. Гнатюка [Впорядкував С. Колесса]. — Л., 1929. — Т. 21–22. — Ч. 1. — С. 43–109.
4. Віхрова Т. Український рушник в колекції Луганського обласного краєзнавчого музею. — Луганськ, 1998.
5. Гончар І. Доля на рушникові // Україна. — 1988. — № 21. — Травень. — С. 24–27.
6. Дяченко М. Етнографічна збірка Харківського державного історичного музею // Нар. творчість та етнографія. — 1958. — № 3. — С. 154–156.
7. Каплун Н. Народне мистецтво Луганщини кінця XIX — першої половини XX століть // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України: Матеріали II і Луганської міжнародної історико-археологічної конференції, присвяченої 85-річчю

- Луганського обласного краєзнавчого музею. — К., 2005. — С. 208–210.
8. Кисляков К. Допитання про походження, символіку й трансформацію зображення рослини в пташиному дзьобі // III Гончарівські читання. 1996 рік. — К., 1997. — С. 163–171.
  9. Кочереженко Є. Вишивка Сумщини // Народне мистецтво. — 1999. — № 3–4. — С. 30–31.
  10. Матейко К. Український народний одяг. — К., 1977.
  11. Муравський шлях — 97: Матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції / Упор. Красиков М., Олійник Н., Осадча В., Семенова М. — Х., 1998.
  12. Нестеркова О., Кисляков К. Орнаментальні діалоги // Культура і життя. — № 18–19. — 4 грудня 1999 р.
  13. Николаєва Т. Історія українського костюма. Іл. З. Васиної, Л. Міненко, Т. Ніколаєвої, О. Слінчак, М. Старовойт. — К., 1996.
  14. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / АН УРСР. Археограф. Комісія та ін. Упоряд. В. Пірко, О. Гуржій; Редкол. П. Сохань (відп. ред.) та ін. — К., 1991.
  15. Павлович А. До питання про еволюцію українського народного орнаменту // Матеріали до етнології й антропології / Етнографічна комісія наукового товариства ім. Шевченка у Львові [Впорядкував С. Колесса]. Збірник праць, присвячений пам'яті В. Гнатюка. — Л., 1929. — Т. 21–22. — Ч. 1.
  16. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. (Далі — Наукові фонди ІМФЕ). — Ф. 14 — к. 4, од. зб. 89.
  17. Наукові фонди ІМФЕ. — Ф. 14 — к. 4, од. зб. 101.
  18. Наукові фонди ІМФЕ. — Ф. 14 — к. 4, од. зб. 109.
  19. Наукові фонди ІМФЕ. — Ф. 14 — 5, од. зб. 255.
  20. Наукові фонди ІМФЕ. — Ф. 14 — 5, од. зб. 505, с. 393.
  21. Наукові фонди ІМФЕ. — Ф. 14 — 5, од. зб. 506, с. 118.
  22. Старинная одежда и принадлежности домашнего быта слобожан // Харьковский сборник / Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1887 г. / Под ред. П. Ефименко. — Х., 1887. — Вып. 1. — С. 171–181.
  23. Сумцов М. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; слово до читача, примітки та післямова Володимира Фрадкіна. — Х., 2002.
  24. Таранушенко С. Мистецтво Слобожанщини XVII–XVIII вв. — Х., 1928.
  25. Традиційна народна культура Дворічанського району Харківської області / Упор. М. Семенова. — Х., 2001.
  26. Тройно О. Слобожанські рушники. Альбом. — Рукопис.
  27. Українське народне мистецтво. Вбрання. — К., 1961.
  28. Чижикова Л. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры. — М., 1988.

This article is dedicated to traditions of embroidery art of Slobidska Ukraine throughout the period of the 19th and the 20th centuries. This art originates from the embroidery traditions of the regions the resettlers come from. By the beginning of the 19th century embroidery of Slobidska Ukraine had been already developed. Church and local fashion had influence on it. The author pays attention to the range, technique and ornaments of the embroidered garments of this period.